

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi
Volume: 40, Winter-2018, p. (157-171)
ISSN: 1308-6200 DOI Number: 10.17498/kdeniz.436355

Research Article

Received: June 25, 2018   **Accepted: October 16, 2018**

This article was checked by iThenticate.

SELÇUKLU DEVLETİ' NİN YÖNETİM YAPISI

GREAT SELÇUKLU STATE'S MANAGEMENT STRUCTURE

СТРУКТУРА УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВУ СЕЛЮКЛЮ

Abdulsamet YAMAN*
Eda AKGÜL ARSLAN**
Cihan ARSLAN***

ÖZ

Büyük Selçuklu Devleti'nin temelleri Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey tarafından 1020'li yıllarda atılmıştır. Selçuk Bey'in yeğenleri Tuğrul Bey ve Çağrı Bey tarafından ise bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Gaznelilere karşı kazanılan Dandanakan savaşından sonra tam anlamıyla bir devlet olmuştur. Bir dönemler dünyanın en büyük imparatorluğu ve en güçlü devleti olmuştur. Oldukça geniş bir coğrafyada eyaletler şeklinde varlığını sürdürmüştür. Devlet yönetim ve teşkilatlanma konusunda büyük adımlar atmış ve birçok devlet adamı ve ilim adamı yetiştirmiştir. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümüyle devletin varlığı sona ermiştir. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı eyaletler ise bir süre daha bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu durum çok sürmemiştir sadece Anadolu Selçuklu Devleti yüz yıl kadar daha yaşayabilmişlerdir. Osmanlının temeli olan Anadolu Selçuklu Devleti yönetim ve idare bakımından Türkiye'nin yönetim yapısına dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmanın amacı başta Türkiye olmak üzere birçok devlete gerek yönetim yapısı gerekse diğer alanlarda örnek olarak katkıda bulunan Büyük Selçuklu Devleti'nin temel yapısını analiz etmektir. Büyük Selçuklu Devleti'nin incelenmesinin başlıca sebepleri ise bu devletin kısa sürede büyük bir coğrafi alanda hâkimiyet sürerek gücünü arttırmasıdır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden anlatıma dayalı yöntem kullanılarak açıklamalar yapılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin genel yapısının daha iyi kavranması amacıyla

* ORCID: 0000-0002-4290-8063 Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, abdulsemetyaman@ardahan.edu.tr

** ORCID: 0000-0001-9037-4644 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi ve İnönü Üniversitesi Ortak Programı, eda-akgul@windowslive.com

*** ORCID: 0000-0003-4251-5275 Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu yönetimi Bölümü, cihan-arsln@hotmail.com

öncelikle kuruluş dönemine değinilmiş daha sonra idari teşkilat ve yönetim yapısı detaylı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu, Büyük Selçuklu, Devlet, Yönetim, İdare.

ABSTRACT

Great Selçuklu State's basis create by Kınık to Oğuz being members Mr. Selçuk in 1020 is years. The state was an independent state by Selçuk's nieces Mr. Tuğrul and Çağrı. After Dandanakan war has been won against Gazneli, Great Selçuklu State was a state literally. The state has become world's largest and most powerful state in a time. In quite a wide geographica, the state has existed as states. States have taken a major step forward in the management and organizational structure. Many statesmen and scientists educated. In 1157 Sultan Sencer has ended with the death of state power. Great Selçuk state to state depending has existed as an independent for some time. However, this did not take long, Anotolia Selçuklu could only be experienced almost century. The foundation of the Anatolian Selçuklu Ottoman Empire in terms of administration and management have contributed indirectly to Turkey's administrative structure.

The purpose of this study, the Great Seljuk contributors primarily required in many states, including Turkey and management structure as an example in other areas is to analyze the state's basic structure. The main reason for examining the Great Seljuk State is that this state increases its power in a short time by dominating in a large geographical area. In this study, explanations were made by using the method based on narration in qualitative research. In order to understand the general structure of the Great Seljuk State, the administrative organization and the administrative structure were discussed in detail.

Keywords: Anatolian Seljuk, Great Seljuk, State, Administration, Administration

АННОТАЦИЯ

Сельджук Бей, который был членом Великого Сельджукского государства, был членом племени Кынык турок-огузов. Племянники Седжук-бей стали независимым государством Тугрул-Бей и Кагри-Бей. Это стало государством после победы Данданаканской войны против Гасласа. Это когда-то было самым мощным и великим государством в мире. Он остался провинцией в очень широкой географии. Государство добилось больших успехов в управлении и организации. Он обучал многих государственных деятелей и ученых. Со смертью Султана Сэнсера в 1157 году существование государства закончилось. Области Великого Сельджука некоторое время оставались независимыми. Однако эта ситуация длилась недолго. Только государство Анатолийского Сельджука могло выжить в течение ста лет. Основание анатолийских сельджуков Османской империи с точкой зрения управления и администрирования способствовало административной структуре Турции.

Цель данного исследования, Великие сельджуки вклада в первую очередь требуется во многих государствах, в том числе Турции и структуры управления в качестве примера в других областях является анализ базовой структуры государства. Основная причина изучения состояния Великого Сельджука заключается в том, что это государство в короткие сроки увеличивает свою власть, доминируя в большом географическом районе. В этом исследовании объяснения были сделаны с использованием метода, основанного на повествовании, в качественных исследованиях. Чтобы понять общую структуру государства Великого Сельджука,

административная организация и административная структура были подробно обсуждены.

Ключевые слова: Анатолийский сельджук, государство, Великий сельджук, администрация, администрация.

1. Giriş

Türk tarihi incelendiğinde İslamiyet öncesi ve İslami dönem olarak iki kategori oluşturulabilir. Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin Müslüman olduktan sonra kurdukları devletlerden ilkidir. Bu sebepten ötürü en hassas dönemi temsil etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti adını, Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey'den almaktadır. Bu devletin halkı kendi bölgesinden ayrılarak Müslümanların yaşadıkları bir bölgeye gelmiş ve burada Müslüman olmuşlardır. Horasan bölgesine yerleşerek Gazneliler ve Karahanlılarla egemenlik mücadelesi içine girmişlerdir. Devletin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'in Gaznelileri Dandanakan zaferi ile yenilgiye uğratması sonucunda devlet kurulmuştur. Tuğrul Bey öldükten sonra devletin başına Alparslan geçerek devletin topraklarını genişletmiştir. Alparslan'ın ölümünden sonra ise yerine geçen oğlu Melikşah döneminde devlet en parlak zamanını yaşamıştır. Melikşah'tan sonra başa gelen yöneticiler devletin eski gücünü sağlayamamış, Sultan Sencer'in döneminde yaşanan ekonomik krizler ve Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesinden dolayı devlet 1157 yılında sona ermiştir.

Devletin yönetim yapısında, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi ülke hanedanın ortak malı sayılması taht kavgalarına ve çok kere şehzade ayaklanmalarına sebep olmuştur. Başkentte bulunan sultan, devletin mutlak egemeni olmuştur. Sultan, yüksek yargıya başkanlık etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde devlet işleri *Divan-ı Âlâ* adı verilen bir kurulda görüşülerek ve karara bağlanmıştır. Ayrıca maliye, askerlik ve adalet işleriyle uğraşan başka divanlar da vardır. Çalışmada bu divanlara detaylı olarak yer verilmiştir.

Eski Türklerde ordu halk, halk ise orduyu oluşturmaktadır. Savaş zamanlarında herkes asker, barış zamanında ise herkes sivil sayılmaktadır. Askeri anlamdaki bu ehemmiyet Selçuklularda da devam etmiş ordu devletin temelini oluşturmuştur. Ordunun dışında saray teşkilatlanması da oldukça sistemli bir şekilde kurulmuştur. Bu sistemin en önemli kurucusu ise ünlü vezir ve siyaset adamı olan Nizamü'l-Mülk olmuştur. Nizamiye medreselerini kurarak herkesin eşit bir şekilde eğitim almasını sağlamıştır. Bu medreseler aracılığıyla iyi devlet adamları yetiştirmeyi de başarmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, kamu yönetimi bağlamında Türk geleneği katkıda bulunan Büyük Selçuklu Devleti'nin temel yapısını analiz etmektir. Büyük Selçuklu Devleti'nin kısa sürede büyük bir coğrafi alanda hâkimiyet kurarak gücünü arttırması, ilk Türk İslam devletleri arasında yer alması ve askeri, eğitim, ilim, fen edebiyat v.s alanlarda önemli gelişmelere imza atması incelemeye değer olduğunun göstergesi olmuştur. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden anlatıma dayalı yöntem kullanılarak değerlendirmeler yapılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin idari yapısının daha iyi kavranması amacıyla öncelikle kuruluş dönemine, askeri ve toplumsal yapısına değinilmiş daha sonra idari teşkilat ve yönetim yapısı detaylı olarak ele alınmıştır. Çalışmayla birlikte Türk yönetim yapısı içerisinde hangi açılardan Selçuklu Devleti'nin yönetim ilkelerinden yararlandığı üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

2. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Oğuzlar, 5. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusundan Sir Derya'nın (Seyhun) ortalarına varan alanda yaşamışlardır. Batısında Türk Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler ve güneyinde ise İslam dünyası yer almıştır. Oğuz devletinin başında Yabgu unvanını taşıyan bir hükümdar bulunmaktadır. Oğuzlar feodal bir

devlet yönetimine sahip olmuşlardır. Her kabile kendi irsi şefleri tarafından yönetilmiştir. Yabgu devlet işleri ile pek fazla meşgul olmamış onun yerine devletin ileri gelenleri iç ve dış ilişkileri idare etmişlerdir. Yani devletin idaresini Yabgu da dâhil hiç kimse tek başına elinde bulunduramamıştır (Köymen, 1993: 23).

Selçuklular Oğuzların Kınık boyuna mensupturlar. Selçukların atası olarak bilinen ve çok güçlü olması sebebiyle kendisine Demir Yaylı (Temür Yalığ) unvanı verilen Dukak (Tukak), Oğuz Devletinde Yabgudan sonra gelen önemli siyasi ve askeri görevlere sahip kişidir. Dukak'ın soyu hakkında kesin bilgi veren kaynaklar yoktur ancak bazı kaynaklar Hazar Türklerine mensup olduğunu ileri sürmüşlerdir. Rivayete göre Dukak, bir Türk Zümresine (belki de Hazarlar) karşı sefere çıkmaya hazırlanan Yabgu ile münakaşaya girişmiş münakaşa kavgaya dönüşmüş ve Oğuz beylerinin araya girmesi ile ikisi barışmıştır. Bu olaydan sonra Oğuzlar arasında Dukak'ın ünü artmıştır. Dukak'ın ölüm tarihi de tam olarak bilinmemektedir ancak ölümünün ardından oğlu Selçuk* genç yaşta Oğuz Yabgusu tarafından Subaşılığa (ordu başkomutanlığı) atanmıştır ayrıca da Kınık boyunun beyi olmuştur. Babası tarafından iyi bir siyasetçi ve asker olarak yetiştirilen Selçuk, kısa bir süre içinde Yabgu devletinde ün sahibi olmuştur. Bazı kaynaklara göre Selçuk Yabgu'nun sarayına girmiş hatunu, çocuklarını ve devletin diğer ileri gelenlerini geçerek Yabgu'nun yanına oturmuştur. Bu hareketi herkes tarafından saygısızlık olarak görülmüş. Hatun ve devlet adamlarının kışkırtmalarıyla Yabgu, Selçuk'u kendine rakip görmeye ve onu bertaraf etme hazırlıklarına başlamıştır. Bunun üzerine Selçuk aile bireyleri ve Kınık boyuna mensup küçük bir Oğuz kitlesiyle birlikte Yabgu devletinin kışlık başkenti Yengikent'ten ayrıлып yazlık başkenti olan Cend şehrine göç etmiştir. Yabgu devletinin hükümranlığının zayıf olduğu bu şehre hâkim olmuş ve burada küçük bir beylik kurmuştur. Cend şehri İslam âlemine oldukça yakın olduğundan burada İslamiyet hızla yayılmıştır. Selçuk, bir süre sonra Kınık boyunun önemli kişileri ile bir toplantı yapmış ve onlara “Biz göç edip geldiğimiz bu ülkede hâkim din olan İslâmiyeti kabul etmek zorundayız aksi halde bir devlet olarak büyüyemeyiz küçük bir kitle olarak yaşamaya mahkûm oluruz” demiştir. Uzun müzakerelerin ardından Selçuk, başka bir şehrin valisinden kendilerine İslam'ı öğretecek bir din bilgini göndermelerini istemiştir. Böylece Selçuk ve beraberindeki Oğuzlar, Gök Tanrı inancından ayrılarak İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Zaten İslâmiyet ile Gök Tanrı inancı birbirine yakın olduğundan İslâmiyet'e alışmak onlar için kolay olmuştur. Bu olay hem Selçuklu tarihinde hem de İslâmi devir Türk tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. İslam'ı seçen Selçuk, Cend şehrindeki Yabgu devletinin memurlarını “Müslümanlar kâfirlere vergi vermez!” diyerek uzaklaştırmıştır. Daha sonra kendilerine saldıran kâfir Türklere karşı başarılı olmuşlardır. İşte bu savaşıardan birinde oğlu Mikail'i şehit vermiştir. Büyük Selçuklu Devletini kuracak olan Mikail'in çocukları Tuğrul ve Çağrı dedeleri Selçuk tarafından özenle yetiştirilmiştir (Sevim, Merçil, 1995: 15–16).

Ailenin diğer bireyleri* ise kendilerine bağlı Oğuz oymaklarının başında Arslan Yabguya zayıf bir feodal bağla bağlı bulunmaktadır. Dedelerinin ölümünden sonra Tuğrul

* Selçuk, kelime anlamı olarak “mücadeleci veya küçük sel” anlamlarına gelmektedir. İmla olarak Türkçeye aykırı olduğundan bazı kaynaklarda “Salçuk, Salçığ, Selçük ve Selçik” şeklinde kullanılmıştır (Sevim, Merçil, 1995: 15).

* Selçuk'un genç yaşta ölen Mikail, Arslan, Yusuf Yınal ve Musa İnanç olmak üzere dört erkek evladı vardır. Bazı kaynaklara göre ise Yusuf adında beşinci bir oğlu daha vardır. Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Bey'e bağlı olan Oğuzlara Selçuklular, Arslan'a bağlı olanlara Yabgular, Yusuf Yınal'a bağlı olanlara ise Yınallar denilmiştir (Sevim, Merçil, 1995: 17).

ve Çağrı Beyler, Yınalılar ve Musa İnanç Bey de Maverâünnehr'deki Nur ilçesine gelmişlerdir. Bu sıralarda Karahanlılar Buhara'yı alıp Samanlı devletine son vermişlerdir. Böylece Arslan Yabgu Karahanlılar karşısında yalnız kalmış daha sonrada siyasetini değiştirip Samanlılar'a karşı onlarla beraber hareket etmiştir. Karahanlıların saldırılarına uğrayan Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine bağlı Türkmenlerle yeniden Maverâünnehr'e dönmüşlerdir. Ancak bir yandan Karahanlı Hükümdarı Buğra Han bir yandan da Karahanlı şehzadesi Ali Tekin saldırıları sonucunda Tuğrul ve Çağrı Beyler kendilerine daha güvenli bir yer aramaya karar vermişler. Bunun üzerine Tuğrul Bey ve Türkmenler savunması daha kolay olan çöllere çekilmişler, Çağrı Bey ise Anadolu'ya keşfe çıkmıştır. Çağrı Bey üç bin Türk atlısıyla Maverâünnehr'den Anadolu'ya doğru hareket etmiş ve 1016 yılında Horasan (Gazneli hâkimiyetinde idi) üzerinden, daha önce buraya gelen Türkmenlerinde kendisine katılmasıyla beraber hızlı bir şekilde Acem Irak'ı topraklarına gelmiştir. Burada çok fazla kalmadan Azerbaycan üzerinden geçip Doğu-Anadolu'yu aşarak Van Gölü havzasına gelmiştir. Türk atlıları karşısında Bizans komutanının gönderdiği kuvvetler yenilgiye uğratılmış ve böylece Van Gölü havzasının büyük bir kısmı Türk hâkimiyetine girmiştir. Çağrı Bey daha sonra kuzeye yönelerek Gürcülerin yaşadığı Nahçıvan tarafına yürümüştür. Gürcülerin savaşa cesaret edememesi nedeniyle Çağrı Bey burayı da kolayca hâkimiyeti altına almıştır (Merçil, 1995: 16-20). Son olarak Ani Ermeni Krallığına girmeye çalışan Çağrı Bey burada başarısız olmuş ilk yenilgisini almış ve bu nedenle de artık durmuştur (Tekinoğlu, 2015: 70). Sonuç olarak Çağrı Bey keşif amacıyla çıktığı bu yolda başarılı olmuş aradığı yurdu bulmuş birliğine birlik katmış yeterince ganimet elde etmiştir.

Çağrı Bey'in başarılı keşfin ardından tekrar Horasan üzerinden geçerek kardeşine haber vermesi gerekmekteydi. Bu defa hileli bir yola tüccar kılığına girerek 1021 de Maverâünnehr'e geçmiştir. Daha sonra Tuğrul Bey'e sağ salım döndüğünü bildirmiştir. Bunun Üzerine Tuğrul Bey'de kardeşinin yanına gelmiştir. İki kardeş bir araya gelince oldukça güçlenmiş bu durum ise amcaları Arslan Yabgu'yu endişelendirmiştir. Amcaları onlara kuvvetlerini dağıtmalarını tavsiye etmiş onlar da bu tavsiyeye uymuştur ve Arslan Yabgu'nun ölümüne kadar ona bağlı kumandanlar haline gelmişlerdir (Tekinoğlu, 2015: 70-71). Arslan Yabgu, oğlu Kutalmış ve yakın arkadaşları Gazne Sultanı Mahmut'un hileli daveti ile tuzağa düşürülmüş ve Kâlincar kalesine gönderilerek hapsedilmişlerdir. Kutalmış tutsak-lıktan kurtulup babasına bağlı Türkmenlere ulaşmayı başarmışsa da Arslan Yabgu yedi yıl kaldığı bu hapisanede 1032 yılında ölmüştür. Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklu ailesini ve Türkmenlerin yeni başı Tuğrul ve Çağrı Beyler olmuşlardır. Ailenin başına Yabgu olarak ise Musa İnanç Bey getirilmiştir. Buhara Karahanlı Beyliğinin başında olan Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı Bey'e haber göndererek Karahanlı ve Gaznelilere karşı ortak hareket etmeyi teklif etmiştir. Tuğrul ve Çağrı Bey eski düşmanlarının teklifini kabul etmeyince Ali Tekin saldırıya geçmiş başta Yusuf Yınal olmak üzere birçok Selçuklu beyini ve askerini öldürmüştür. Buna karşılık olarak Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu yönetiminde ki ordu harekete geçmiş ve Buhara Karahanlı Beyliği ordusunu yenmiştir. Buna rağmen saldırıların devam etmesi nedeniyle Selçuklular Hârezm'e göç etmek zorunda kalmışlar ve Gazneli valisinin kendilerine yurt olarak verdiği Şurâhan ve Darhân yörelerine yerleşmişlerdir. Burada birçok kez Gaznelilerle savaşmış ve onları yenilgiye uğratmışlardır. Gaznelilere karşı kazanılan zaferler sonucunda Horasan bölgesinde Gazneli hâkimiyetine son vermişler ve artık Selçuklu Hükümrânlığı başlamıştır. Daha sonra yaşanan 1040 Dandanakan Savaşı'nın da Selçuklu zaferi ile sonuçlanmasıyla artık Selçuklular Karahanlı ve Gaznelilere karşı giriştikleri uzun mücadeleler sonucunda kesin olarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Dandanakan zaferi sonrasında Tuğrul Bey bütün Selçuklu başbuğları tarafından Selçuklu hükümdarı olarak kabul edilmiştir. Tuğrul Bey fiilen ve hukuken sultan

olarak başkent Nişabur'da, Çağrı Bey melik ve ordu komutanı olarak yönetim merkezi olan Merv'de ve Musa İnanç Yabgu ise başkenti Herat olmak üzere kendisine verilen yerlere hâkim olmuştur. Her ikisi de başkent Nişabur'daki sultan Tuğrul'a tabi durumda bulunmuştur. Ancak kendi bölgelerinde sultan Tuğrul'un adından sonra hutbe okutabilmiş saray kapısının önünde günde üç kez (sultan günde beş kez) nevbet (bando) çaldırabilmiş ve başlarına hükümdarlık simgesi olan çetir takabilmişlerdir (Sevim, Merçil, 1995: 20-27). Dandanakan zaferiyle kurulan Büyük Selçuklu Devletinden bir süre sonra Tuğrul Bey, başkenti Nişabur'dan Rey kentine taşımıştır (Merçil, 1995: 34).

Sultan Alp Arslan'ın on oğlu varmış. İkinci büyük oğlu olan Melikşah'ı ayrı tutmuştur. Bu nedenle çok küçük yaşlarda onu seferlere götürmüş özel eğitimler aldırmıştır. Daha 11 yaşında iken Melikşah'ı veliahdı ilan etmiştir. Veliht töreni yapmış, hutbede kendi adından sonra Melikşah'ın adını okutmuştur ama veliahtlığın meşru olabilmesi için Abbasi halifesinin onayı gerekmiştir. Dönemin halifesine bir mektup yazılmış veliahtlık hususunda izin istenmiştir. Halife de Melikşah'a gönderdiği hil'at ile onun veliahtlığını onaylamış izin vermiştir. Alp Arslan'ın ölümünden sonra 25 Kasım 1072'de Büyük Selçuklu sultanı Melikşah veziri ise Nizamü'l-mülk olmuştur. Melikşah'ın sultanlığı taht kavgaları ile başlamıştır. Kirman Meliki olan Alp Arslan'ın kardeşi Kavurd taht üzerinde hakkı olduğunu söyleyerek isyan çıkarmıştır. Ancak 1073 yılında kendisi ve oğulları esir edilerek kuvvetleri dağıtılmıştır. Nizamü'l-Mülk 14 Ekim 1092'de Melikşah ise 19 Kasım 1092'de 38 yaşında ölmüştür (Melikşah'ın ölümü ile Büyük Selçuklu devleti gerileme ve çöküş sürecine geçmiştir). Sultan Melikşah'ın vakitsiz ölümünden sonra o dönemin en büyük devleti olan Büyük Selçuklu'nun başına kimin geçeceği önemli bir mesele halini almıştır. Melikşah öldüğünde geride Berkyaruk (bazı kaynaklarda Berkiyaruk olarak geçer), Muhammed Tapar, Sancar ve Mahmud adında dört oğlu kalmıştır. Annesi Mahmud'u tahta geçirme konusunda çok uğraşa da başarılı olamamış tahta Melikşah'ın en büyük oğlu (13-14 yaşlarında) Berkyaruk geçmiştir. 23 Aralık 1104 yılında 26 yaşında iken de ölmüştür (Tekinoğlu, 2015: 119-202). Berkyaruk on bir yıl boyunca Büyük Selçuklunun hükümdarlığını yapmış bu süre içerisinde sürekli saltanat mücadeleleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayı da tarih kitaplarında bu dönem *Fetret Devri* olarak tabir edilmiştir. Berkyaruk ölmeden önce beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmiştir ancak erken ölümü sebebiyle yerine kardeşi Muhammed Tapar geçmiştir. Muhammed Tapar adil olmayan vergileri kaldırmış dağılmakta olan Selçuklu Devleti'ni tekrar birleştirmiştir. Aralık 1117'de ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Bu sebepten oğlu on dört yaşında ki oğlu Mahmud'u tahta çıkarmış ve iki gün sonra ölmüştür. Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer, Mahmud'un yaşının küçük olması nedeniyle şehzadelere ve Selçuklu emirlerine üstün gelemediğini görünce duruma müdahale etmiş ve 1118'de sultanlığını ilan etmiştir. Mahmud ise bu durum karşısında Sencer'e karşı harekete geçmiştir. İki Selçuklu ordusu arasında yaşanan savaşı Sencer kazanmış Mahmud'u öldürmek yerine ona oğlu gibi davranmış hatta kendine damat edinmiştir (Demir, 2004: 121-142). Ayrıca kendine bağlı olmak şartıyla Irak Selçuklularını kurmasına izin vermiştir (Merçil, 2014: 117). Sencer'in hükümdarlığı Selçuklu tarihinde ikinci yükseliş dönemi olarak adlandırılmıştır. Sencer büyük işlere imza atmıştır ancak bir dönem Oğuzlarla yaşanan çatışma sonrasında mağlup olmuş ve esir düşmüştür. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti fiilen sona ermiştir. Sonrasında bu esareten kurtulmuş olsa da artık yaşlanmış ve birlikleri dağılmıştır ve tekrar toparlanması mümkün olmamıştır. 1157 yılında hiç bir şey yapamadan keder içinde ölmüştür (Demir, 2004: 155-158). Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti dağılmıştır. Kendisine bağlı eyaletler bir süre daha direnmiş ancak çok uzun soluklu olmamıştır. Irak

Selçukluları 1194, Kirman Selçukluları 1186, Türkiye Selçukluları ise takriben 1308 yılına kadar varlığını sürdürmüştür (Merçil, 2014: 133).

3. Selçuklu Devletinin Yönetim Yapısı

Büyük Selçuklu Devleti hâkim olduğu yerleri vasıtalı ve vasıtasız olmak üzere iki şekilde yönetmekteymiş. Vasıtasız bölgeler merkezden tayin edilen valiler ile vasıtalı bölgeler ise vasal (bağlı) hükümdarlar tarafından idare edilmiştir. Her vasal devlet büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun küçük bir modeli olarak ayrı ayrı devlet teşkilatına sahip olmuştur. Tâbi (bağlanan) devletin metbu (bağlanılan) devlete karşı yıllık haraç vermek, metbu hükümdar adına para bastırmak ve hutbe okutmak tabi devletin vaziyetlerindedir. Ayrıca isyanı önlemek amacıyla metbu hükümdar tâbi hükümdarın oğullarından bir ya da bir kaçını yanında rehine olarak tutmaktaymış. Yetkileri bakımından bakılacak olursa, metbu devlet iç ve dış işlerinde tamamen bağımsız ve üçüncü devletlerle savaşabilir, barış imzalayabilir ve elçiler gönderebilir ancak tâbi devletler sadece kendi alanları içinde hükümdarlık yetkisine sahiptir. Bunun dışındaki işlerde metbu devlete bağlı hareket etmek durumundadır. İki hükümdar arasında unvanlar bakımından da farklılıklar vardır. Metbu hükümdar *Sultan* unvanını kullanırken tâbi hükümdar *Melik* unvanını kullanmaktaydı. Sultanlar günde beş kez nevbet çaldırırken melikler günde üç kez çaldırabilmektedirler. (Tekinoğlu, 2015: 225-226). İleride hükümdarlık alametleri kapsamında bunlara detaylı olarak yer verilmiştir. Görüldüğü üzere Büyük Selçuklu Devletinde, devlet yapısı eyalet sistemine benzer bir şekilde işlemektedir.

3.1. Selçuklularda Devlet Teşkilâtı

Türkler tarih boyunca pek çok devlet kurmuşlar ve hâkimiyet telâkkisine diğer devletlerden farklı olarak daha çok değer vermişlerdir. Eski Türk telâkkisine göre ülke ve devlet hükümdar ve ailesinin ortak malıdır. Bu Türk geleneğine uygun olarak Selçuklu'larda da devlet teşkilatı çok düzenli bir şekle konulmuştur (Sevim, Merçil, 1995: 497). Selçuklu sultanı hayatta olduğu sürece çocukları vali ve melik sıfatıyla bazı bölgeleri idare etmiştir. Yanlarında ise onlara yardım etmesi için Atabeyler bulunmuştur. Eğer çocuklar zayıf ya da yaş küçükse Atabeyler bundan faydalanarak güçlenmiştir (Ortaylı, 2015: 164). Büyük Selçuklularda devlet teşkilatı ilk kez Tuğrul Bey zamanında düzenli bir hale getirilmiştir. Selçuklu'larda hâkimiyetin yegâne temsilcisi hükümdardır ve yetkisini Allah'tan aldığına inanılır. Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'ne göre Allah her yüzyılda bir padişahlık sıfatıyla bir kişi seçer ve dünya işlerini düzene koyma işini o kişiye verir (Merçil, 2014: 136). Büyük Selçuklularda hükümdar hem devletin hem de saray ve ordunun başıdır. Hükümdar kendisine tâbi olan bölgelerde adına para (sikke) bastırabilir ve hutbe okutabilir. Selçuklu hükümdarı aynı zamanda Türk – İslam hükümdarı olduğu için Abbasi Halifesi tarafından din ve dünya işlerinde en önemli yardımcı olarak görülmektedirler. Hükümdarın yayınladığı ferman ve hatta söylediği sözler kanun niteliğinde sayılmaktadır. Herkesin buna itaat etmesi zorunda olmasına rağmen hükümdarın yetkileri sınırsız değildir. Divan-ı Kebir (büyük divan) adı verilen kurumda devletin bütün meseleleri görüşülüp karara bağlanmaktadır. Devlet çıkarlarına ters düşen bir karar hükümdar tarafından verilmiş olsa divanda tartışılarak karara itiraz edilebilmektedir. Divan dışında da hükümdarın kararlarını hatunlar, ulema ve vezirler etkileyebilmektedirler. Örneğin, Altuncan Hatun Tuğrul Bey'in ilk eşidir ve devlet işlerinde oldukça etkin rol oynamıştır (Çetin, 2014: 17–18).

Büyük Selçuklu'larda hükümdarlık müessesesinde veliahtlık sistemi geçerlidir. Yani babadan-oğulla, oğlu küçük ise kardeşe geçmektedir. Ama zaman zaman hükümdarlar ölmeden önce veliahdını tayin ederek çocuklar arasında seçimler yapmışlardır. Tabi ki bazı dönemlerde iktidar kavgaları veyahut da veliahdı karşı mücadeleler yaşanmıştır. Neticede

bu kavgalar devletin güçsüzleşmesine ve hatta yıkılmasına neden olmuştur (Sevim, Merçil, 1995: 498).

Hükümdarın hâkimiyetinin maddi ve manevi anlamda bazı alametleri vardır. Manevi unsurların en önemlisi hükümdarların kullandıkları unvan ve onlara atfedilen lâkaplarıdır. Selçuklular başlangıçta Oğuzların devlet teşkilatının izinden giderek *Yabgu* unvanını kullanmışlardır. Hanedan üyeleri ise *Yinal*, *İnanç* ve *Bey* unvanları ile idari işlerde görev almışlardır. Fakat Selçuklular Müslümanlarla temas etmeye başladıktan sonra bu unvanlarda değişiklikler olmuştur. *Sultan*, *emir* ve *melik* sıfatları unvan olarak kullanılmış Tuğrul Bey ise sultan unvanını kullanan ilk Türk-İslam hükümdarı olmuştur. Lâkaplar ise Abbasi halifesi tarafından verilen ya da hükümdarın kendisinin alıp kullandığı sıfatlardır. Örneğin Sultan Tuğrul'un ünlü lâkabı Rükneddin olmuştur. Hükümdarlığın manevi unsurlarından bir diğeri de hutbe'dir. Hutbe, Cuma ve bayram namazlarından sonra bir hatip (okuyucu) tarafından okunan dini değerler içeren öğüttür. Bir kişi hükümdar olduğu zaman ilk iş olarak Cuma namazlarından sonra hükümdarın ismi zikredilir ve sağlığı ve egemenliği için dua edilir. Hutbe eğer tâbi bir devlette okutulacaksa önce sultanın ismi zikredilir ardından da vasal hükümdarın ismi zikredilir (Sevim, Merçil, 1995: 499-500).

Hükümdarın hâkimiyetinin bazı maddi alametleri de vardır ki bunlar hükümdarla bütünleşmiş hale gelmiştir. Mesela saray, taht, taç, yüzük, bayrak ve sancak, trüz*, nevbet saltanat çadırı, tuğra, sikke (para), çetr* ve arma bu alametlerdendir. Hükümdarlar kendilerine saraylar inşa ettirir ve bu saraylarda yaşarlar, hükümdarlık tahta oturma eylemi ile gerçekleşir ve emir ve talimatları tahtında oturarak verir. Selçuklu'larda iki çeşit sancak vardır biri hükümdar sancağı diğeri ise Abbasi halifesine ait *ukab* adı verilen siyah sancaktır (Çetin, 2014: 31-40). Bunların dışında savaş teçhizatı olan kılıç, kalkan, ok ve yay da hâkimiyet sembollerinden sayılabilmektedir.

Taht'a çıkan hükümdarın ilk işi, üzerinde adının, unvanının ve lakaplarının bulunduğu paralar bastırmaktır. Diğer taraftan, vasal hükümdarlar da, hutbe'de olduğu gibi sikke'lerde önce Halife'nin, sonra metbû'u hükümdarın ad, unvan ve lakaplarını, en sonunda da, şayet vasallık statüsünde müsaade ediliyorsa, kendi ad, unvan ve lakaplarını zikretmek zorundadırlar (Köymen, 1970: 15).

Selçuklularda önemli bir kurum olan saray, teşkilat bakımından oldukça kapsamlı bir mesesedir. Hükümdarı, hanedan üyelerini, hatunları ve diğer görevlileri içinde barındırır. Saray Teşkilatına bakılacak olursa şunlar söylenebilir:

3.2. Saray Teşkilatı

Saray, eski Türklerden itibaren sultan mekânı olarak kullanılan yer demektir. Selçuklu hükümdarları da bu geleneğe uymuş ve başkentlerde birçok saray yaptırmışlardır. Saraylarda hükümdarın resmi ve özel işlerinden sorumlu ve doğrudan hükümdara bağlı birçok görevli bulunmaktadır. Bu saray görevlilerinin büyük bir kısmı ise yüksek rütbeli subaylar ve onların emrinde çalışan kişilerdir (Duman, 2004: 17). Selçuklu sarayında saray hizmetleri için gerekli personelin yetiştirilmesi hususunda bazı yöntem ve uygulamalar

* Üzerine hükümdarın isim ve lakaplarının işlenmiş olduğu hükümdara özgü bir renkte imal edilen elbisenin adıdır (Çetin, 2014: 36).

* Çetr, hükümdar saray dışına çıktığı zaman başı üzerinde tutulan güneşliğin adıdır. Üzerinde Selçuklu arması bulunur (Çetin, 2014: 38). Çetr atlastan veya altın sırmalı kadifeden gibi değerli kumaşlardan yapılmıştır. Çetr'in savaşta düşmesi veya esir alınması savaşın kaybedildiğinin bir göstergesi sayılmaktadır. Çetri taşıyan kişiye ise Çatiedâr denilmektedir. Çetirdar hükümdar atının üzerindeyken at üzerinde hükümdarın başı üstünde çetr taşır dolayısıyla Çetirdar'ın da önemi burada büyüktür savaş esnasında ona bir şey olur da çetri düşürürse savaş kaybedilmiş olmaktadır (Tekinoğlu, 2015: 406).

mevcuttur. Öncelikle çeşitli zamanlarda köleler satın alınır ve belli eğitimlerden geçirilirlerdi. Sonrasında ise yetenek ve becerilerine göre işlerde görevlendirilirlerdi. Bu konudaki hususlar açık bir şekilde Nizamülmülk'ün Siyasetnamesinde yer almaktadır (Çetin, 2014: 56).

Kenan Çetin saray çalışanlarını görevin önemine göre saray büyükleri ve saray küçük şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutmuş ve saray teşkilatını şu şekilde sıralamıştır:

Saray büyükleri;

- *Hacibü'l Hüccab*: Hacıp, kelime olarak Arapça “kapıcı” anlamına gelmektedir. Hacıplerin görevi hükümdar ile divan arasında aracılık yapmak ve saray kapılarının güvenliğini sağlamaktır. Hacıplik Selçuklu sarayında en önemli görevlerden biri olduğundan dolayı bu göreve güvenilir kişiler getirilmekteydi. Hacıplerin başındaki kişiye de Hacibü'l Hüccab denilmekteydi. Bu kurum Büyük Selçuklu Devleti'nde var olmuş ve yıkılmasından sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nde varlığını devam ettirmiştir.
- *Emir Candar*: Hassa Ordusunun dışında hükümdar ve sarayın korunmasında görevli olan memurlara candar denilmektedir ve bu görevlilerin başında emir candar bulunmaktadır.
- *Emir-i Silah*: Sarayda silahların bulunduğu yeri koruyan muhafızı ve aynı zamanda alaylarda hükümdarın silahını taşıyan kişidir.
- *Emir-i Âlem*: Hükümdarın sancağını taşıyan ve koruyan kişilerin başıdır.
- *Câmedâr*: Hükümdarın giysilerini koruyup kollayan ve temizliğiyle ilgilenen görevlilerin amiridir.
- *Şarabdar-ı Has*: Sarayda içeceklerin bulunduğu bölümde çalışan görevlilerden sorumlu kişidir.
- *Taştdâr*: Taştı de denilen bu saray görevlisi hükümdarın ibriktarıdır ve hükümdar yemek yemeden önce, yemek yedikten sonra ve abdest aldığı zamanlarda ona ibrik ve leğen getiren kişidir. Sürekli hükümdarın yakınında bulunması hasebiyle güvenilir kişilerden seçilmekteydi.
- *Emir Çaşnigir*: Çaşnigirler sultanın sofracılarıdır. Emir çaşnigir ise sultanın sofrasının hazırlanmasında, yemeklerin servisinde bizzat yer alan ve hükümdardan önce hem yemeğin tadına bakmak hem de olası bir zehirlenmeyi önlemek amacıyla sultandan önce yemeği tadan kişidir.
- *Divitdâr*: Büyük divan toplandığı zaman bir vezirlik alameti olan “divit”i taşıyan ve muhafaza eden kişidir.
- *Üstadü'd Dâr*: Has vergileri ve devlet gelirlerini hükümdar adına toplamak ve harcamakla görevli kişidir. Kısaca, maliye işleriyle görevli kişidir de denilebilir.

Saray Küçükleri ise; hükümdarın hayvanlarına bakan ahır görevlilerinin başı Emir-î Ahur, alay ve törenlerde hükümdarın önünden giderek ona yol açan çavuşlar, sarayda olup bitenleri öğrenip gerektiği zaman sultana bildiren müşrifler, her türlü ayak işlerini yerine getiren ferraşlar ve gece bekçileridir.

Görüldüğü üzere tıpkı günümüzdeki kamu kurumlarında olduğu gibi Selçuklularda saray teşkilatında hiyerarşik bir düzen mevcuttur. Örneğin en üst makamda Hacibü'l Hüccab bulunur. Ondan sonra gelen makam Üstadü-d Dar'dır. Üçüncü sırada ise Emir Çaşnigir bulunmaktadır.

3.3. Merkez (Hükümet) Teşkilatı

Büyük Selçuklu devleti idari teşkilatında merkezde bulunan en büyük kuruluş Büyük Divan'dır. Devlet işlerinin yola koyulduğu kurumdur ve başkanı vezirdir. Bu divanın görev alanı idari teşkilatın tamamını kapsamaktadır. Ancak temel olarak ilgilendiği iki alan mevcuttur. Bunlardan birisi berât ve resmi emirlerin çıkışı ikincisi ise mâli işlerdir (Sevim, Merçil, 1995: 508-509).

Vezir, Müstevfi (mali işlerden sorumlu nazır), Tuğraî (nişancı), Müşrif (devlet müfettişi) ve Ârizü'l Ceş (milli savunma nazırı) büyük divanın üyeleridir. Bu üyeler aynı zamanda kendilerine bağlı ihtisas divanlarının başıdır. Bu küçük divanlar kendi sorumluluk alanlarına gören konularda tavsiye niteliğinde kararlar alır ve reisleri aracılığıyla bunu büyük divana bildirirler. Bahsedilen bu küçük divanların isimleri ise reisleriyle benzer olarak şu şekildedir, Divan-ı İstifâ, Divan-ı Tuğra ve İnşâ, Divan-ı İşraf ve Divan-ı Ârizü'l Ceş (Çetin, 2014: 68-70).

3.3.1. Vezir

Selçuklularda hükümdardan sonra en yetkili kişi vezirdir. Dolayı-sıyla da vezirin görevi ve yetkilerinden bahsedilmesi gerekmektedir. *Vezir* kelimesi Farsça olup Avesta'da *vicira* (karar vermek, hükmetmek), Pehlevî dilinde *v(i)çir* (hüküm, karar) kelimelerinden Arapçaya, oradan da Araplaşmış şekli ile tekrar Farsçaya geçmiş bir kelimedir (İlvan, 2013: 5).

Vezerlik kurumu ilk olarak Abbasiler zamanında (750-1258) ortaya çıkmıştır. Vezir tayini için halife önceden bu göreve getirilebilecekleri belirler daha sonra bu kişiler arasından birini seçerek görevin verileceği kişi belirlerdi. Vezir tayin edilen kişiye halife hil'at giydirdi (Çetin, 2014: 70-71). Vezeret makamına Abbasî devletin kurulmasıyla birlikte ilk defa Ebû Seleme el-Hallâl atanmıştır. Abbasî vezirleri, idare teşkilâtında yetişen ve ihtisas yapan küttap (kâtipler) sınıfına mensupturlar (İlvan, 2013: 5).

Selçuklularda ise vezirlik kurumunun Gaznelilerden nakıldığı görülmektedir. 1040 yılında Gazneliler ve Selçuklular arasında yaşanan Dandanakan savaşı sırasında çok sayıda İranlı Gazne yöneticisi taraf değiştirerek Selçuklu'larda görev almışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk veziri Âmidü'l-Mülk, en ünlü veziri ise Nizamü'l-Mülk olmuştur. Vezerlerin çalıştıkları yere *darü'l vazaraveya dergâh-ı vazara* denilmiştir. Vezir buraya başında destâr ve üzerinde hil'at ile gelir, önüne en önemli vezirlik alameti olan divit konur ve vezir bir minder üzerinde oturmuş. Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdardan sonra devletin en yüksek görevlisi vezirlik makamı, melik ve valilik yapan şehzadelerde de vardır. Vezerlere maaş olarak ikta tahsis edilmiş. Selçuklu'larda vezir aynı zamanda da büyük divana başkanlık eder bundan dolayı kendilerine *sahib-î divan-ı saltanat* da denilirdi. Vezerlerin yazılı emirlerine misal dinilmiştir. Anadolu Selçuklu'larında da vezirlik makamı büyük Selçuklu'lardakiyle aynıdır. Ancak Anadolu Selçuklu'larında eyaletler olmadığından tek bir vezir vardır (Çetin, 2014: 71-74).

3.3.1.1. Nizamü'l-Mülk

Vezerlik makamından bahsedildikten sonra Selçuklu tarihinde ve idari alanda önemli izler bırakan ünlü vezir Nizamü'l-Mülk'ten ve yaptığı işlere değinilmelidir. Asıl adı Ebu Ali Kıvamuddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tûsî olan büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, 10 Nisan 1018 Horasân'ın eski kültür merkezlerinden Tûs şehrine bağlı Nukan kasabasında doğmuştur. Başlangıçta Gazneliler'in hizmetinde bulunmuş 1040 Dandanakan savaşı esnasında Selçuklu hizmetine girmiştir. Sultan Alparslan zamanında vezirliğe atanmış 29 yıl vezirlik yapmış ve 1092 yılında vefat etmiştir (Çetin, 2014: 74-75).

Nizamü'l-Mülk devlet teşkilatında idari, malî ve askerî alanlarda yaptığı düzenlemeler sayesinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu ortaçağın en iyi teşkilatlanmış devlet haline getirmiş ve kurduğu bu kurumlarda yaptığı değişikliklerle diğer Türk devletlerinin kendilerini model olmasını sağlamıştır. Nizamü'l-Mülk, teşkilat sahasında Sâmânî ve Gazneli geleneksel yapısına uygun şekilde Selçuklu İmparatorluğu'nun saray teşkilatını ve büyük divanını kurmuş, yani vezaret, istifa (maliye), arz (millî müdafaa), eşraf (teftiş), tuğra (hariciye) divanlarını (nezaretlerini) ve meliklerin emirlerindeki eyaletlerde küçük divanlar tesis etmiştir. Bu idarî teşkilat bütün Türk-İslam Devletleri'nde, ufak-tefek değişikliklerle devam etmiştir. Dini sahada ise, Nizamü'l-Mülk selefi Kunduri'nin takip ettiği Eşarileri telîn ve Şafilere takip siyasetine son vererek, İslam dünyasının büyük bilginlerini Hamedan, Rey, Herat, İsfahan, Nişabur; Belh, Merv vb. şehirlerde kurduğu Nizamiye medreselerinde toplayarak Büyük Selçuklu Devleti'ni ilmin her dalına değer veren ve koruyan yüksek bir kuruluş haline getirmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün gerçekleştirdiği diğer yenilik ise askeri sahada olmuştur. İktâ devlet idaresi daha öncesinde de bilinen bir müessese olmakla birlikte, Nizamü'l-Mülk bunu şahsî takdirlerin neticesi olmaktan çıkarıp, devletçe tespit edilen belirli nizamla bağlamıştır. Ayrıca iktâ sahiplerini merkeze karşı daima mesul tutan, iktâlardaki ahalinin haksızlığa uğrayıp ezilmesine izin vermeyen esaslar dâhilinde yürüterek, hem iktâ sahiplerine ve halka, hem de devlete faydalı bir müessese haline getirmiştir. 1074 yılında yeni bir rasathane inşa ettirerek astronomi âlimlerini burada toplamış ve İran takviminde değişiklik yapılmasını istemiş, toplantı sonucunda Sultan Melikşah'ın Celalüddeve lakabına nispetle Celali adı verilen bir takvim kabul edilmiştir (İslam Ansiklopedisi c.9, s.330'dan aktaran, Yücel, 1970: xiii-xiv).

Medreseler, şekli anlamda bir avlu çevresinde yapılan odacıklardan meydana gelir. Avlunun üstü açık ya da kapalı olabilir. Ufak kubbelerin altında öğrencilerin yatıp kalkması için odalar mevcuttur. Medrese öğrencilerine *suhte* veya *softa*, öğretmenlerine *müderris* denir. İlk Selçuklu medreseleri 1040 yıllarında Nişabur'da Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur. Alpaslan döneminde de 1067'de Bağdat'ta Nizamiye Medresesi (Medresetü'n-Nizamiye) adıyla önemli kurumlar açılmıştır. Nizamül-Mülk, pek çok meşhur âlim için medreseler yapmıştır, ayrıca hemen her medreseye zengin vakıflar bağlanmış para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Medreseler devlet parası ile yaptırılmıştır. Bu durum Nizamül-Mülk'ün hem bir başbakan hem de eğitim bakanı gibi çalıştığını göstermektedir. Nizamiye Medreseleri, tarihte *eğitimde şans ve fırsat eşitliği* sağlamanın mükemmel örneklerinden biridir. O zamanlar yüksek öğretim maddi problemi olmayan, kolayca kitap satın alabilen ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin hakkıydı. Devlet, medreseyi *yatılı ve burslu* bir eğitim kuruluşu haline getirmekle öğretimde imkân ve fırsat eşitliğini sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu. Müderris ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanınca, onlarda kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye verebiliyorlardı. Birçok şehirde Nizamiye Medresesi'ni kurmanın bir başka amacı devlet memuru yetiştirmektir. Öğrencilerin müderrislerden ders gördüğü oda daha büyük ve yüksekçe kubbeli olurdu. Büyük medreselerin bitişiklerinde öğrencilerin namaz kılması için mescit bulunurdu. Ders halkalarında her öğrencinin oturacağı yer öğrencinin başarısına göre değişirdi. Başarılı olan öğrenciler müderrise en yakın halka öğrencisi olurlardı. (Turan, Kırpık, s.34-36).

3.3.2. Atabey

Ata ve *bey* kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bu kavram ilk defa Büyük Selçuklularda ortaya çıkmıştır. Ancak Orhun Abideleri'nde Yollug Tigin kendisini *Kül Tigin (Köl-Tigin) atası* olarak takdim etmektedir. İlk defa Sultan Alp Arslan oğlu Melikşah'ı eğitmesi için Nizamülmülk'ü atabey tayin etmiştir. Atabeylik bundan sonra tayin edilmeye başlanmış ve bilgili, tecrübeli devlet adamları arasından seçilmişlerdir.

Atabeyler Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde bağımsızlıklarını ilan ederek Selçuklu'lardan ayrı bir devlet dahi kurmuşlardır. Türkiye Selçuklu'larında atabeylik müessesesinin Büyük Selçuklu'lardan daha çok önem kazanmış olduğunu görmekteyiz. Öyle ki, Üç Kardeş Saltanatı diye adlandırılan dönemde Atabey Celeddin Karatayı üç sultanın birden *Atabek-i Rum* unvanıyla atabeyi olmuştur. Anonim Selçukname'de Anadolu vezaretinin Celeddin Karatayı'ye verilmesinden bahisle atabeyin ülkenin tamamına hâkim bir vaziyete geldiği ifade edilmektedir (Turan, 2002: 370-371).

3.3.3. Pervanecilik

Büyük Selçuklularda da bulunan bu görevli divan üyesi değildi. Türkiye Selçuklu'larında başından itibaren toprak hukuku için önemli bir görevli olan pervane, asker kökenliydi. Pervane, büyük divanda bulunan arazi defterlerinde *has ve ikta* yani dirlik ve tımara ait tevcihati yapan kişiydi. Bu konuyla ilgili menşur ve beratları hazırlardı. Türkiye Selçuklu pervaneleri içerisinde Muineddin Süleyman Pervane istisnai bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. İbn Şeddad pervanenin Mısır Memlûk sultanıyla münasebetlerini anlatmaktadır. Pervaneler asli görevlerinin dışında sultan tarafından siyasi ve askeri görevle görevlendirilebilmektedir (Turan, 2002: 371).

3.4. Ordu Teşkilatı

Büyük Selçuklu'nun kurduğu devlet yönetiminde siyasi yapılanma büyük ölçüde orduya dayanmaktaydı. Ordu devletin merkeziydi ve Sultan aynı zamanda ordunun başkomutanıydı. Sultan ordunun başında savaflara katılmaktaydı. Selçuklu sultanları ordunun sevk ve idaresi konusunda Türk ordu geleneğinden gelen tecrübe ve geleneğe sahiptiler. Melikşah döneminde Selçuklu ordusu dünyanın en büyük ordusu durumundaydı. Selçuklu ordu teşkilatına bakılacak olursa ordunun şu unsurlardan meydana geldiği görülmektedir:

3.4.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Ordu Teşkilatı

3.4.1.1 Gulaman-ı Saray

Sultanı ve sarayda sultan ile beraber yaşayan diğer kişileri korumakla görevli askerlerdir. Bu askerler özellikle sultanın korunmasından sorumlu olduklarından dolayı savaş esnasında sultanın etrafında savaşırlardı. Küçük yaşlarda saraya alınarak eğitilen çocuklardan oluşmaktaydı. Bu çocuklar saraya alındıktan sonra askerlik ve saray hizmetleri konusunda eğitilir ve yetenekleri doğrultusunda görevler alırlardı. Askerlikte yetenekli olanlar Gulaman-ı Saray sınıfına alınır. Gulaman-ı Saray'ın mevcudu 4.000 kişi ile sınırlandırılmıştı (Çetin, 2014: 100). Bir Selçuklu sultanı öldüğü zaman onun gulamları yeni sultanın emrine geçmiş oluyordu (Demir, 2004: 173).

3.4.1.2.Hassa Ordusu

Selçuklu ordusunun esasını teşkil ederlerdi. Bu ordu savafla her an hazır olan süvari askerlerden oluşmaktaydı. Savaş dışında başka bir alanla ilgilenmeleri de yasaktı. Gerekli ihtiyaçları ise Divan-ı Ârizü'l Ceyş'ten karşılanmaktaydı (Demir, 2004: 173). Hassa ordusu sayı olarak 46.000 ile sınırlandırılmıştır. Bu ordunun başkomutanı sipehsâlar idi ve ordunun talim, terbiye, eğitim ve savaş hazırlıklarından sorumlu bulunmaktaydı. Hassa ordusu sadece fetih ve cihat için görevlendirilmişlerdi başka bir işle(ticaret, zanaat, sanat) uğraşmaları yasaktı (Çetin, 2014:101).

3.4.1.3. Eyalet Ordusu

Nizamü'l-Mülk'ün getirdiği yeni bir usulle sipahilere iktâ tesis edilmeye başlanmış böylece hassa ordusuna benzer bir yapıda eyalet askerleri oluşturulmuştur. Bu askerler maaş yerine savafla gittikleri bölgelerdeki ikta gelirlerini toplayarak maaşlarını tahsis etmiş olurlardı. Böylece Selçuklu devleti hazineye para çıkarmadan gerekli asker ihtiyaçlarını

eyaletlerden karşılaşmış oldu. Eyaletler ordu sistemi Selçuklu'lardan sonraki Türk devletlerinde de uygulanmıştır.

3.4.1.4. Türkmen Kuvvetleri

Göçebe süvari birliklerden oluşmaktaydı. Selçuklu hâkimiyeti altına alınan ülkelerin çoğunu bu birlik fethetmiştir. Bunların dışında Selçuklu devletine tâbi olan ve savaş dönemlerinde sultanın isteği takdirde zorunlu olarak orduya katılan *vasal devlet orduları* da vardır. Görüldüğü üzere Selçuklu'larda ordu yaya ve süvari birliklerden oluşmaktaydı. Ordunun hızlı hareket edebilmesi bu atlı birlikler sayesinde sağlanıyordu.

3.4.2. Anadolu Selçuklu Devletinde Ordu Teşkilatı

Anadolu Selçuklu devletinde ise ordu teşkilatı şu şekildedir (Turan, 2002: 373-375):

3.4.2.1. Gulam Askerler

Selçuklu ordularına bakıldığında, bu dönemde İslam dünyasında *mamluk* adı verilen köle ve *gulam* adı verilen genç oğlan askerlerinin yaygınlaştığını söylenebilir. Bizans ise büyük bir *Kapıkulu* ve *Gulaman* sınıfı teşekkül ettirememiş büyük oranda soydaş olmayanlardan ücretli asker olarak faydalanmıştır. Gulamlar Küçük yaşlarda saraya alınarak eğitilen hükümdarın şahsına bağlı askerlerdir. Bu askerler içerisinde *halka-i has (Dergâh)* adı verilen bir grup vardı ki, hükümdarın şahsi hizmetinden hiç ayrılmazlardı. Gulaman-ı Has adı verilen diğer bir sınıf asker daha vardı. Bazı durumlarda gulam sınıfından askerler bir komutan emrinde tali seferlere de gönderebilmekteydi. Kapıkulu askerleri arasında *Mülazıman-ı Yayak* adı verilen hükümdarın çadırını bekleyen askerler vardı. Bunlar silahsız askerler olup, gerektiğinde silahlandırılmaktaydılar. Gulaman sınıfından seçilmiş askerler zamanla Türkiye Selçuklular'ında üst görevlere kadar yükselmişler ve devletin hayatını etkileyen işler yapmışlardır. Kapıkulu askerleri yılda dört defa *bişegani* adı verilen bir maaş almaktaydılar.

3.4.2.2. İkta Askerleri (Tımarlı Sipahiler)

Türkiye Selçuklu ordusunun en önemli kaynaklarından biri ikta sistemidir. Bu sisteme göre ikta sahibi olan beyler ve ileri gelen devlet erkânı belli sayıda ikta askeri beslemekle yükümlüdür. Bu askerlerde *ocakzade* usulüyle babadan oğulla mesleklerini devretmekteydiler. Sefer zamanında belli merkezlerde “*Subaşı*” adı verilen komutanlarının emrinde toplanırlardı. Subaşılar buldukları vilayetin asayiş ve emniyetinden de sorumlu kişilerdir. Tımarlı sipahilerden ellisi bir müfreze teşkil eder, başlarındaki komutana *ellibaşı* denirdi. Subaşılar *emir sipehsalar* veya *serleşker* adı verilen mıntıka komutanlarına bağlı bulunmaktaydılar.

3.4.2.3. Uç Askerleri:

Türkiye Selçuklularında uç teşkilatının başında *Uç Beylerbeyi* bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklu Devleti'nin inhitat devirlerinde bu uç beyleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

3.4.2.4. Geçici Ücretli Askerler (Ecr-i Har)

Türkiye Selçuklularında bazı özel durumlarda ücretli askerlerden de geçici olarak yararlanıldığını bilmektedir. Köseadağ Savaşı'nda Moğollara karşı savaşmak üzere getirttiği ücretli Frank askerleri ve Eyyubi hükümdarı Melik Gazi'nin gönderdiği ücretli askerler buna örnektir. Babai isyanını bastırmak için de Frank askerinden faydalanılmıştır.

3.4.2.5. Aşiret Kuvvetleri

Sınırlara yakın bölgelere doğu bölgelerden gelen Türkmen ahali yerleştirilmekteydi. Bu iskân politikasının da bir parçasıydı. Bir nevi akıncı Türkmen birlikleri denilebilecek olan bu birlikler savaş zamanları dışında da düşman sınırlarını ihlal etmekte, bu yüzden Selçuklu sultanını zor durumlarda bırakmaktaydılar.

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun temelini merkezdeki *gulam* veya *memluk* denilen askerler ile *İkta askerleri* oluşturmaktaydı. Bunlara ilaveten *uç askerleri*, *geçici ücretli askerler*, *aşiret kuvvetleri* gibi yardımcı kuvvetler de mevcuttu. Görüldüğü gibi Türkiye Selçukluları ve Büyük Selçuklu ordusu arasında teşekkül bakımından benzerlik olmakla beraber farklılıklar da doğmuştur.

Ordu silah ve teçhizat olarak ok ve yay kullanmıştır. Yaya askerlerin ok ve yayları taşıma kolaylığı olması açısından küçük yapılmaktaydı. Selçuklu ordusunda süvariler ise kalkan, sırf ve miğfer giymekteydiler. Daha hızlı olmak açısından bunlarında bazen içi doldurulmuş ceketler giyildiği görülmektedir. Selçuklular hızlı ve atik olmak zorundaydılar çünkü Çin gibi bir düşmana sahiptiler. Şehir surlarının kuşatılması gibi durumlarda ağır silahlara ihtiyaç duyulmaktaydı ve bu nedenle ordu büyük taş atımı için mancınık, daha küçük taş atımı için arrâde ve ağır oklar atan çarh gibi ağır silahlar kullanılmaktaydı (Demir, 2004: 175-176).

3.5. Adliye Teşkilatı

Selçuklularda adliye Şer'i ve Örfi olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Şer'i davalara memleketin her yerinde bulunan kadılar bakarlardı. Büyük Selçuklularda vakıf ve hayrat işlerini de kadılar kontrol ederlerdi. Bu sayede Orta Çağ Türk-İslam dünyasının sosyal yardım kurumları adli denetim altına girdi. Kadıların diğer görevleri şöyle sıralanabilir: evlenme ve boşanma işlerine bakmak, nafaka, miras ve alacak davalarına bakmak ve noterlik işlerini yürütmek.

Selçuklu devletinde askeri davalara ordu kadısı bakmaktaydı. Bu sistem Osmanlı devletinde de aynı şekilde işlemiştir. Örfi (idari) yani emre itaatsizlik, asayiş bozma, siyasi suçlar vb. davalara ise mahkemeler bakmaktaydı. Bu mahkemenin başında bulunan görevli Emir-i Dad denilirdi ve bu kişi aynı zamanda tevkifhane (tutukevi) müdürüydü. Emir-i Dad'ın memleketin çeşitli merkezlerinde yardımcıları bulunmaktaydı. En yüksek yargı müessesesi Divan- Mezalimin reisi olan Emir-i Dad, divanda karar verirken yanında bulunan ilim sahibi kişilere danışır ve kanunları halk için yerine getirirdi. Hem şer'i hem de örfi işlerde görevli memur ve daireler divana bağlı olmadığından dolayı herhangi bir baskıya maruz kalmadan hakkaniyetle işlerini yapabilmekteydiler. Selçuklularda yargılamanın ardından cezalandırma işini ise bu işle görevlendirilmiş olan dadbeğler, sultan ve devletin diğer ileri gelenleri yerine getirebilmekteydiler. Kısas, diyet, hadım etme, çuvala koyup tekmeleyerek öldürme, ellerini kesme ve recm (suçluyu beline kadar toprağa gömüp taşla vurarak öldürme) gibi çeşitli cezalar uygulanmaktaydı. Recm cezası Türk-İslam anlayışına aykırı olduğundan çok tercih edilen bir ceza değildi (Çetin, 2014: 184-192).

Nizamü'l- Mülk Siyasetname adlı eserinin altıncı bölümünde kadılıkla ilgili şöyle söylemiştir. Padişahın memleket sathında görevli kadıların vaziyetlerinden teker teker haberdar olması gerekir. Vazife; onlardan âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayanlara teslim edilerek gönlünün harama meyletmemesi için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmaları icap eder. Zira bu, muazzam derecede hassas ve önemli bir noktadır. Çünkü onlar Müslümanların canlarından ve mallarından mesul kılınmış kişilerin İster cahilane ister kasten yahut tabiatları gereğince bir hüküm yahut fetva verdikleri vakit diğer kadıların verilmiş yanlış karara şerh düşüp padişaha iletmeleri, söz konusu hâkimin de azledilerek cezalandırılması gerektir (Yücel, 1941: 53).

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti kamu yönetimi açısından değerlendirmesini yapılacak olursa şunları söylenebilir: Büyük Selçuklu Devleti eski Türk devlet geleneğini devam ettirmiştir. Ülke toprakları hanedanın ortak malı sayılmaktadır. Selçuklu Devleti eyaletlere

bölünmüş ve bu eyaletlerin yönetimi ise hanedan üyelerine meliklik yapmaları için verilmiştir. Ancak bu durum devletin merkezi gücünü azalmasında rol oynamıştır. Çünkü şehzadeler arasında taht kavgaları başlamıştır. Yani bu yönetim şekli bir süre sonra Büyük Selçuklu devletine zarar vermiş ve devleti dağılma sürecine götürmüştür. Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçası olan Anadolu Selçuklu Devleti bu duruma son vermiş ve aksi bir şekilde merkezi güç arttırmıştır.

Gök-Tanrı inancının hâkim olduğu Türkler, İslam dinini benimsedikten sonra İslamiyet'in etkisiyle birçok değişiklik yaşamıştır. Örneğin, devlet hükümdarları sultan unvanını kullanmaya başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde yönetimin başında başkentte oturan sultandır. Sultanın birçok alanda yetkili bulunan kişidir. Yargılamanın başı olmasına rağmen yargıda bir bağımsızlık söz konusudur.

Selçuklularda Nizamü'l-Mülk tarafından iktâ sistemi oluşturulmuş böylece hazineden para çıkmadan devlet hizmetinde kişiler görevlendirilmiştir. Yine gelir gider raporları ilk kez Nizamü'l-Mülk tarafından düzenlenmiş, öğrencilere burs hizmeti verilmiş ve ilk istihbarat teşkilatını oluşturulmuştur.

Türkiye'nin temelleri olan Osmanlı Devleti, Selçukludan kalan miras üzerinde yapılanmış ve gelişmiştir. İşte bütün bunlar Büyük Selçuklu Devleti'nin başta Türk Kamu yönetimi olmak üzere birçok devlete kamu yönetimi alanı başta olmak üzere birçok alanda katkıda bulunan bir devlet olmuştur.

KAYNAKÇA

- Çetin, Kenan (2014), *Selçuklu Medeniyet Tarihi*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Demir, Mustafa (2004), *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya/Adapazarı: Sakarya Kitapevi.
- Duman, Sevgi (2004), *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- İlvan, Erdi (2013), "Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Köymen, Mehmet Altay (1970), *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Köymen, Mehmet Altay (1993), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt 1 Kuruluş Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Dizi 7, Sayı 29.
- Merçil, Erdoğan (2015), *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ortaylı, İlber (2015), *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sevim, Ali, Erdoğan Merçil (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 24, Sayı 19.
- Tekinoglu, Hüseyin (2015), *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: Kamer Yayınları.
- Turan, Refik (2002), "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Genel Türk Tarihi*, Ed. Ali Birinci, Hasan Celâl Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 4, s. 358-384.
- Turan, Refik, Güray Kırpık, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", <http://www.alicinki.com/wp-content/uploads/2012/06/02-SelcukluTarihi.pdf>, E.T: 28.04.2015.
- Yücel, Hasan Ali (1941), *Siyasetname*, Çev: Mehmet Taha Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.